

FONOLOŠKI STATUS LATINSKOGA [w]

ZARKO MULJAČIĆ

Skoro sve što znamo o latinskom glasu koji se konvencionalno zove »konsonantsko u« potječe od fonetičara i historičara latinskog pravopisa.¹ Kako je poznato, fonolozi su se relativno malo bavili latinskim jezikom, a kad je riječ o spomenutom glasu, zadovoljili su se najčešće polovičnim rješenjima.²

Po našem mišljenju, najveći dio teškoća pred kojima su fonolozi zastali dade se ukloniti konsekventno sprovedenom binarističkom analizom iako, naravno, danas nije moguće podvrći latinske tekstove spektrografskoj analizi jer se radi o »mrtvom« jeziku.³ Uz pomoć takve analize uklanjaju se nezgode izazvane dvoznačnošću termina *vokal* i *konsonant*: jedno su akustički, a drugo distribucijski kriteriji; za te

¹ Isp. A. Traina, *L'alfabeto e la pronunzia del latino*, Bologna 1957, str. 38 i d.

² G. K. Zipf-F. M. Rogers, »Phonemes and Variphones in Four Present-day Romance Languages and Classical Latin from the Viewpoint of Dynamic Philology«, *ANPhE XV*, 1939, str. 132 i d., poznaju fonem /w/ u riječima kao *uos*, *uictus*. J. Horecký, *Fonologia latinčiny*, Bratislava 1949, str. 27 i d., 111 i d., na osnovu pravila N. S. Trubeckoga, smatra sigurnim postojanje fonema /v/ koji može stajati odmah do fonema /u/, npr. u riječima *vulgus*, *uvidus*. Po Horeckome, /v/ je »sonore hors couple«, tj. nije parnjak od /f/ i zvučnost mu je nepertinentna. Isto misli W. Brandenstein u raspravi »Kurze Phonologie des Lateinischen«, tiskanoj u F. Altheima, *Geschichte der lateinischen Sprache von den Anfängen bis zum Beginn der Literatur*, Frankfurt am Main 1951, str. 487—488. R. Godel, »Les semi-voyelles en latin«, *Studia linguistica VII*, Lund 1953, 2, str. 90—99, smatra *w* pozicionom varijantom fonema /u/. A. A. Hill, *Introduction to Linguistic Structures*, New York 1958, str. 441 i d., ne priznaje fonematski status poluvokala *w*. Isto misli S. Mariner Bigorra, »Caracterización funcional de los fonemas del latín clásico«, *Emerita* 26, str. 227—233. E. Alarcos Llorach, *Fonología española*, Madrid 1961³, str. 220—224, ponavlja isto mišljenje: »Las semivocales... no pueden considerarse fonemas en la lengua clásica«. Ipak, citirajući A. C. Jureta (*Manuel de phonétique latine*, Paris 1921, str. 30: »C'est seulement au plus tôt vers la fin du premier siècle impérial que *j* et *v* ont commencé à se transformer en vraies spirantes«) priznaje foneme /j/ i /v/ tek u zadnjim stoljećima Carstva.

³ Latinski nije prvi »mrtvi« jezik, podvrgnut binarističkoj analizi. Isp. H. Lunt, *Old Church Slavonic Grammar*, The Hague 1955, str. 24 i d.; V. V. Ivanov-V. N. Toporov, *Sanskrit*, Moskva 1960, str. 51 i d. Sovjetski lingvist S. K. Saumjan, u djelu *Istorija sistemy differencial'nyh elementov v pol'skom jazyke*, Moskva 1959, prvi je integralno primijenio binarističku analizu u dijakroniji usporedivši sinkrone razine poljskoga fonološkog sistema u XII, XVI i XX stoljeću.

posljednje bolje odgovaraju termini *silabem* i *asilabem* (pri čemu treba napomenuti da u nekim jezicima ima vokala koji ne mogu nikada funkcionirati kao silabemi isto kao što ima i takvih jezika u kojima konsonanti mogu funkcionirati kao silabemi).⁴

Davno se zna da u latinskom postoji dosta parova tipa *serui* ['serwi] »robovi« — *serui* ['serui] »nizao sam« (perfekt od *sero* 3) ili *salui* »čitavi« — *salui* »skakao sam« i dr., ali im je dokazna vrijednost osporavana zbog različite silabacije (prvi parnjak ima dva, a drugi tri sloga).⁵ Međutim, ako se prihvati mišljenje da fonologija glasa operira na nivou distinktivnih obilježja pojedinoga glasa, onda pitanja granice i broja slogova nisu važna i spomenuti parovi postaju minimalni.⁶

Dobinaristički fonolozi gubili su iz vida, još jednu okolnost, tj. činjenicu da često različiti artikulacioni pokreti daju s gledišta fonologije jednaki akustički efekt, drugim riječima da se jedan te isti fonološki odnos može realizirati na razne načine.⁷ Može neki fonem (kao što je S. K. Šaumjan utvrdio za poljski jezik) imati u raznim razdobljima kao svoje realizacije glasove koji sadrže jednaka distinktivna obilježja, a ipak se ti glasovi međusobno fonetski prilično razlikuju. Potrebno je, dakle, voditi računa o dijakronijskim varijantama pojedinih fonema, iz čega proizlazi da se fonologija i fonetika moraju ispomagati kao sestrinske discipline.⁸ Stvar je konvencije hoćemo li takve varijante istoga fonema bilježiti uvijek istim simbolima ili ćemo voditi računa o promjenama u fonetskoj stvarnosti. Mi smo se u ovom radu odlučili za zadnju soluciju.

Ako prihvaćamo da je jezična kategorija zvana distinktivno obilježje osnovna »*unité de changement*«,⁹ onda nam neće biti dovoljno pratiti koja su se DO kroz višestoljetnu prošlost latinskoga jezika udruživala u studiranom fonemu, već će biti potrebno da se pozaba-

⁴ I. Fodor, »The Role of the Distinctive Features and their Use in the Slavic Languages«, *Studia slavica Academiae scientiarum hungaricae VII*, No 1–3, Budapest 1961, str. 35 i d., predlaže, kad je riječ o slogu, termine *sonant-konsonant*. Na žalost je i prvi termin mnogoznačan; stoga smo se odlučili za termine *silabem* i *asilabem*.

⁵ R. Godel, o. c., str. 95. Godelu smeta i različitost monema -i : -ui.

⁶ Isp. kritiku J. Mattosa Câmara djela rumunjskog binariste A. Avrama (koji je krivo interpretirao učenje R. Jakobsona), *RPh* 17, 2, 1963, str. 452 i d.

⁷ Isp. Ž. Muljačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika*, Zagreb 1964, str. 25, 49 i 55.

⁸ Isp. S. K. Šaumjan, o. c., i Id., »Nekotorye voprosy primenenija dihotomičeskoj teoriji fonem k istoričeskoj fonologii pol'skogo jazyka«, *Doklady IV meždunarodnogo s'ezda slavistov*, Moskva 1958, str. 9 i d.

⁹ A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*, Berne 1955, str. 77; Id., *Éléments de linguistique générale*, Paris 1960, str. 210 i d.

vimo i dihonomijskom analizom svih latinskih fonema. To smo već uradili pa stoga ovdje ukratko prenosimo zaključke iz rada »Distinktivna obilježja latinskih fonema«. ¹⁰

Prema učenju Romana Jakobsona i njegove škole¹¹ postoji ograničen broj fonoloških opozicija koje se zasnivaju na ograničenom broju fonetskih fenomena. Ako jezici nisu svjetovi za sebe, u kojima su moguće najneočekivanije kombinacije, i ako jezični znakovi u užem smislu riječi počivaju na nužnom izboru iz selekcije i kombinacije distinktivnih obilježja na osnovu inventara iz koga na osebujan način crpe svi jezici, a koji je ovisan o ljudskim biološkim i psihološkim mogućnostima, onda nam se nameće zaključak da se inventar distinktivnih obilježja nije — barem ukoliko je u pitanju *homo sapiens* — izmijenio.¹² Stoga je Jakobson s pravom u Oslu god. 1957. pretpostavio da znanja dobivena tipološkim proučavanjem današnjih jezika mogu unaprijediti vjerodostojnost hipotetskih rekonstrukcija jer odnosi koji ne postoje ni u jednom danas »živom« jeziku (osobito kad se radi o njegovu fonološkom sistemu, koji je najmanje podložan promjenama u načinu života i mišljenja) vrlo vjerojatno nisu bili mogući ni u jednom »mrtvom« jeziku. Neprilika je samo što svi danas postojeći jezici nisu još proučeni.¹³

Usput ćemo spomenuti da se dva latinska *a*-fonema, dugo i kratko *a*, prema rezultatima novijih analiza nisu razlikovala u određeno doba samo kvantitetom (dakle, prozodičkim obilježjem) nego i timbrom (dakle, nekim inherentnim distinktivnim obilježjem).¹⁴ Nužno je pretpostaviti da se radi o XI DO labijaliziranosti (koje je inače bilo zastupano u indoevropskom vokalizmu i kod kompaktnih konsonanata), jer nije poznat jezik u kome bi se dva vokala najvećeg stupnja otvora razlikovala po X DO (ako jedan od njih nije realiziran kao [ã] ili [ae]).¹⁵ DO napetosti po kome se, na primjer, razlikuju francuski *a antérieur* (nenapet) i *a postérieur* (napet), ne dolazi u obzir, iako latinski u stu-

¹⁰ Predan u štampu za 5. sv. zagrebačkog časopisa *Filologija*.

¹¹ Glavna djela R. Jakobsona izašla su u antologijama *Selected Writings I. Phonological Studies*, 'S- Gravenhague 1962, i *Essais de linguistique générale*, Paris 1963 (u prijevodu N. Ruweta). Prva antologija prikazana je u sv. III *Suvremene lingvistike*, Zagreb 1964 (u tisku). Isp. i moju recenziju u *Živi jezici VI*, Beograd 1964 (pred izlaskom). V. i M. Leroy, »Jakobson et la linguistique de notre temps«, *Le Flambeau* 9–10, 1963, str. 586–590.

¹² J. Mattoso Câmara Jr. (rev.) »R. Jakobson, Selected Writings I. . .«, *Word* 20, 1, 1964, str. 88.

¹³ R. Jakobson, »Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics«, *Proceedings 8th ICL 1957*, Oslo 1958, str. 16–25.

¹⁴ H. Lüdtke, »Zur Aussprache von lat. /ã/ und /ä/, *Glotta* XL (1962), str. 147 i d.

¹⁵ Isp. E. Alarcos Llorach, o. c., str. 57–58.

dirano doba ima to DO. Prema tome, kratko je *a* ujedno i labijalizirano, a dugo *a* ujedno i nelabijalizirano, za što postoji neke vrste paralelizam kod kompaktnih konsonanata: nelabijalizirani /k/ i /g/ oponiraju se labijaliziranim fonemima /q^w/ i /g^w/. (N. B. Radi se o jedinstvenim fonemima i samo iz tehničkih razloga upotrebljavamo kao simbole digrame). Ti zadnji ostaci DO labijaliziranosti uklonjeni su iz latinskoga u klasičnom periodu, što je i ubrzalo kolidiziju dvaju *a*. Svi se romanski jezici slažu u polaznoj tački što se jedinstvenoga fonema *a* tiče; izgubljena opozicija nije obnovljena nigdje u Carstvu, a ukoliko neki romanski jezik ima danas dva *a*-fonema, oni su plod kasnijih individualnih procesa i bez veze su s latinskim stanjem.

Iz binarističke analize fonema suvremenog francuskog jezika poznata je opozicija vokala /u/ : /w/, npr. u riječima *troua* - *trois*.¹⁶ Možemo isti odnos pretpostaviti za bazu latinske opozicije /ū/ - /w/. Latinski fonem /w/ koji se mogao dvojako realizirati (kao element diftonga u riječi *aurora* i kao *w* u riječi *uena*) oponira se, kao nenapet, kroz duže vrijeme kratkom *u* (tj. fonemu /ū/ koji je, u odnosu na nj, napet, što se fonetski realizira i s relativnom dužinom).

Simetrično rješenje na palatalnom krilu ne čini nam se sretno, barem ne za klasično doba, jer nije poznat nijedan par primjera čiji bi se članovi razlikovali opozicijom nenapetog *j* i napetog *ĵ*, pa su ta obilježja redundantna i postoje samo fonetski dosta različite varijante fonema /j/. Što se distribucije tiče, glasovni tipovi [j], zapravo su funkcionalno više »konsonanti« nego [w]: samo prvi glas može da tvori geminatu u sredini riječi (npr. u riječi *maius*, koja se — kako komparativna evidencija pokazuje — izgovarala [ˈmajjus], možda preko prelaznog [ˈmaijus]).¹⁷

Po našem mišljenju početkom I stoljeća nove ere latinski su fonemi sadržavali DO označena na tablici I. (str. 66). Znak \emptyset upotrijebili smo za konsonantski fonem niske tonalnosti (u opoziciji sa /s/) i neprekidan (u opoziciji sa /p/). Poznato je iz latinske historijske gramatike da se taj fonem, dobiven razvojem nekoliko fonema koji ni sami nisu bili dobro integrirani, dosta kasno integrirao u sistem i da je s istoga razloga i njegov zvučni parnjak kasno ispunio »prazno mjesto« u sistemu.¹⁸

Krajem I ili početkom II stoljeća nove ere odnosi su se u latinskom fonološkom sistemu djelovanjem raznih faktora dobro izmijenili, pa imamo tablicu II. (str. 66).

¹⁶ Isp. R. Jakobson-J. Lotz, »Notes on the French Phonemic Pattern«, *Word* 5, 1949, str. 151–158.

¹⁷ Isp. G. K. Zipf-F. M. Rogers, o. c. str. 132 i d. (autori pišu *Gaijus*) i R. Godel, o. c., str. 92 i d.

¹⁸ Isp. J. Horecký, o. c., ovdje u bilješci 2.

Tablica I

	ī	ī̄	ē	ē̄	ā	ā̄	ō	ō̄	ū	ū̄	w	r	l	m	n	ŋ	p	b	Φ	t	d	s	k	g	q ^w	g ^w	h
1. Vokali/Konsonanti	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Dugi/Kratki	+	-	+	-	+	-	+	-	+	(-)																	
3. Napeti/Nenapeti										+	-																
4. Labijalizirani/Nelabijalizirani					-	+																		-	-	+	+
5. Niske/Visoke tonalnosti	-	-	-	-			+	+	+	+				+	-		+	+	+	-	-	-					
6. Kompaktni/Difuzni	-	-	±	±	+	+	±	±	-	-				-		+	-	-			-	-	-	+	+	+	+
7. Nazalni/Oralni														+	+	+	-			-							-
8. Zvučni/Bezvučni																	-	+		-	+		-	+	-	+	
9. Prekidni/Neprekidni													+	-			+		-	+		-	+				-

Tablica II

	ī	ī̄	ē	ē̄	ā	ā̄	ō	ō̄	ū	ū̄	r	l	m	n	ŋ	p	b	Φ	β	t	d	s	k	g		
1. Vokali/Konsonanti	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	±	±	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
2. Dugi/Kratki	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-																
3. Niske/Visoke tonalnosti	-	-	-	-			+	+	+	+				+	-		+	+	+			-	-	-		
4. Kompaktni/Difuzni	-	-	±	±	+	+	±	±	-	-				-		+	-	-			(-)	(-)		+	+	
5. Nazalni/Oralni														+	+	+	-					-			-	
6. Zvučni/Bezvučni																	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
7. Prekidni/Neprekidni												+	-				+	+	-	-	+		-			

Dok je u prvoj tablici 27 fonema¹⁹ bilo definirano s 9 distinktivnih obilježja (od čega je bilo 8 inherentnih i 1 prozodično DO), sada je sistem mnogo ekonomičniji i integriraniji: 24 fonema definirano je sa svega 7 DO. Entropija je mnogo porasla.

Po formuli $h = \frac{\text{dijadski logaritam broja fonema}}{\text{broj DO}}$ imamo sad $h = 0,655$, dok je rezultat po prvoj tablici iznosio: $h = 0,528$.

Dalji razvoj od raznih regionalnih varijanata govornoga latinskog jezika preko najstarijih faza romanskih jezika do današnjeg stanja nedavno je, barem što se ranoga srednjeg vijeka tiče, studirao Harald Weinrich koji je također pokušao (po našem mišljenju vrlo uspješno) da pronađe strukturalne razloge koji su uvjetovali baš poznati nam razvoj u Romaniji.²⁰ Što se vokalizma tiče, Weinrich je pokazao ne samo kako nego i zašto su vulgarnolatinški vokali izgubili fonološki kvantitet i kako im se timbar, dotada redundantan, fonologizirao. Kako je iz analize današnjih romanskih jezika koji imaju otvorene i zatvorene vokale vidljivo, timbar je fonetska pojava kojom se realizira fonološka opozicija napetosti (zatvoreni su vokali napeti i stoga nešto duži, a otvoreni nenapeti).²¹ Svi se romanisti slažu u tvrdnji da je taj proces započeo prije kod prednjih (akustički visokih) vokala i da je tek kasnije zahvatio i stražnje (akustički niže) vokale. Po svoj je prilici postojanje »konsonantskoga u«, tj. fonema /w/ u kome je već bilo uposlano DO napetosti smetalo tu neko vrijeme početku toga razvoja, što je izmaklo pažnji dosadašnjih istraživača, koji su tom latinskom glasu negirali fonematski status sve dok se nije izrazito spirantizirao. Držimo da je do uklanjanja toga fonema iz sistema došlo zbog toga što se DO napetosti moralo upotrijebiti za razlikovanje nekadašnjih dugog i kratkog u. Kako je teško pretpostaviti da bi niz triju fonema /ū/, /ū̄/, i /w/, nakon gubitka kvantiteta kod prvih dvaju, mogao da se razlikuje odgovarajući na IV DO s +, ± i — (s obzirom na vrlo sitne fonetske razlike i male marže sigurnosti tako nešto bi bilo neodrživo), treba pretpostaviti da se taj jedanaesti latinski vokal nužno morao konsonantizirati: malo po malo počeo se izgovarati kao bilabijalni zvučni spirant

¹⁹ Prihvatili smo mišljenje A. A. Hilna, o. c., str. 441, da je velami nazal u *magnus* poseban fonem a ne varijanta fonema /g/ kako misle drugi.

²⁰ H. Weinrich, »Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte«, *Forschungen zur romanischen Philologie* 6, Münster/Westfalen 1958.

²¹ Isp. Ž. Muljačić, o. c., str. 35–37; i članak R. Jakobson—M. Halle, »Tenseness and Laxness«, *Selected Writings I*, str. 550 i d., koji je izašao poslije nego je moj rukopis predan u štampu i predstavlja najnovije gledanje R. Jakobsona na taj problem.

koji se transkribira znakom β . On ubrzo postaje parnjak fonema / Φ /.²² Tek će kasnije oba glasa postati labiodentali kakvi su danas *v*, *f* u talijanskome i nekim drugim romanskim jezicima.

Novi fonem / β / sukobio se u prvim stoljećima naše ere u svojim intervokalskim realizacijama s identičnim realizacijama fonema /*b*/, koji je, dok prije nije imao nasuprot sebi spiranta (neprekidnog fonema), mogao da dobije i da bar neko vrijeme ima bez opasnosti istu takvu varijantu. Posljedica je toga bila da su svi klasičnolatinski intervokalni *-b-* prešli u glas iz koga će se razviti, npr. u talijanskom, današnje *v*. Samo latinizmi, germanizmi i druge posuđenice (i refleksi latinskih riječi s geminatom *-bb-* u romanskim jezicima koji poznaju degeminaciju) mogu danas imati glas *b* među vokalima. Kako se i početno *b* moglo zateći u istoj poziciji (tj. iza riječi koje završavaju vokalom), došlo je i u takvim položajima do kolizije dvaju fonema, do betacizma i popratnih hiperkorektnih pojava, koje su sve imale — raznoliko prema pojedinim područjima — reperkusija i u ostalim pozicijama. Njih je u većini romanskih jezika nestalo tek kad je uspostavljen ponovno stabilan početak riječi i ukinuta varijacija zvučnih okluziva, čime je spašena individualnost pojedinih riječi, koje više ne ovise o završetku prethodnih riječi. Španjolski (i neki južnotalijanski dijalekti) sačuvali su varijaciju, ali su izgubili fonem /*v*/.²³

Iz komparativne analize fonema današnjih romanskih jezika (a i njihovih starijih faza) vidi se da postoji veza između sudbine refleksa latinskoga »konsonantskog *u*« i refleksa latinskoga »konsonantskog *i*«. Novi glasovi, nastali konsonifikacijom toga glasa i kao plod raznih jotovanja i palatalizacija, nisu još bili fonološki objašnjeni u sklopu čitavih sistema. A to je predmet jednoga našega narednog članka.

²² Isp. C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna 1959¹, str. 199 i d. Zbog fonetskih promjena u sistemu rani talijanski nije mogao u posuđenicama supstituirati germansko *w* na isti način kao latinski. Dok kad Paladija imamo *wanga* < germ. *wanga*, talijanski reflektira germansko *wardon* kao *guardare*, iz čega se zaključuje da je bilabijalni spirant [β] u VII st. već bio dao labiodentalno [v].

²³ Isp. P. Tekavčić, *Grammatica storica italiana I*, Zagreb 1962, str. 37 i 45–49. V. i M. J. de Moura Santos (rec.), »Actes du IXème Congrès International de Linguistique Romane, Lisbonne 1959, tome II, Coimbra 1964«, *RPF* 12, 2, Coimbra 1964, str. 665 (u povodu rasprave A. Galmés de Fuentes). Što se tiče datuma kad je u španjolskom nestala opozicija *b/v*, E. Alarcos–Llorach, *o. c.*, str. 260–261, drži da je u sjevernim govorima Stare Kastilije nestala vrlo rano, dok se u toledskom, kojim je govorio španjolski dvor, to zbililo tek u toku XVI st.

Ž. Muljačić: IL VALORE FONOLOGICO DELLA [w] LATINA

Riassunto

Casi come *serui* »schiavi« e *serui* »ho allineato«, *salui* »integri« e *salui* »ho saltato«, ecc. provano l'esistenza del fonema /w/, il quale, secondo il metodo binaristico di R. Jakobson, appartiene ai fonemi vocalici. Questa undicesima vocale del latino classico si oppone al fonema /ū/ come rilassata a tesa. Dopo essersi consonantizzata in /β/ verso la fine del 1. sec. o l'inizio del 2. sec. dell'e. m., fece coppia con /ϕ/ che gli si opponeva come sorda a sonora *ceteris paribus*, vale a dire ambedue i fonemi erano continui. In un secondo tempo le due consonanti foneticamente bilabiali passarono nelle labiodentali /v/ e /f/ senza che questo cambiamento della loro articolazione avesse agito sui loro tratti distintivi.

Le vicende di questo fonema vengono studiate insieme ai tratti distintivi degli altri fonemi latini. Due specchietti che vi si pubblicano ci offrono uno sguardo d'insieme su due livelli sincronici del sistema fonemico latino a distanza di un secolo. Il tratto distintivo di labializzazione non opponeva soltanto le consonanti labiovelari alle velari ma anche i fonemi vocalici /ā/ e /ā/. Quando tale tratto distintivo venne eliminato dal sistema, le due vocali di apertura massima continuarono ad opporsi per qualche tempo grazie alla loro barcollante quantità e poi finirono col fondersi. Il crollo della quantità vocalica pertinente che colpì nel seguito tutte le vocali mise in moto i dispositivi difensivi della lingua: le vocali lunghe divennero foneticamente chiuse, quelle una volta brevi divennero aperte. Questa differenza fonetica si basa sull'opposizione di tensione. Le vocali posteriori mantennero più a lungo la loro quantità. Quando infine la /w/ era passata in /β/, il tratto distintivo che l'opponneva una volta alla /ū/ poté prestarsi alle nuove esigenze del sistema e permettere alle vocali /y/ e /y/ di opporsi come (relativamente) tesa e (relativamente) rilassata.